

שיבת הפתל - ירושלים

שיחת הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

לפרשת כי תצא תשע"ו

עבודת חודש אלול - לשנות את כיוון הנסיעה

מה פירוש יום הזכרון? והרי ה' תמיד זוכר!

התורה אומרת: "זכור את אשר עשה ה' אלקיך למרים בדרך פצאתכם ממצרים" (דברים כד, ט). מרים הצדקת דיברה דברים שלא לפי כבודו של משה רבינו ולקתה בצרעת, ונשאר זכרון לדורות. לדעת הרמב"ן זו מצות עשה לזכור מה שה' עשה למרים. צריך לדעת, שכל דבר שאדם עושה, זה זכרון. לא תמיד בני אדם זוכרים את זה לדורות, אבל ה' זוכר מה שאדם עשה. אם עשה לרעה, וכל שכן אם עשה לטובה, ה' זוכר את זה, ומידה טובה מרובה ממידת פורענות. כל דבר שאנו עושים, הוא זכרון לדורות.

ראש השנה נקרא "יום הזכרון". מה פירוש "יום הזכרון"? הרי גם בשאר ימות השנה "אין שכחה לפני כסא כבודך". הקב"ה זוכר בכל רגע נתון את כל מעשי בני האדם בכל העולם כולו. כל מה שעשו בעבר, בהווה, וגם מה שיעשו בעתיד. שום ידיעה לא נוספת לו ביום הזכרון, ולא בשום זמן אחר, שהרי הקב"ה הוא בלתי משתנה, וגם הידיעה שלו בלתי משתנה. הוא יודע היום מה שידע אתמול, וגם מה שידע מחר. אם כן, מה פירוש "יום הזכרון"? התשובה היא, שאכן הקב"ה לא "נוכר" ביום זה בשום דבר. כל מה שקורה ביום הזכרון הוא, שביום זה הקב"ה פועל על פי הזכרונות הללו. על פי כל הזכרונות הללו נכתב ונחתם ביום זה, מה יהיה בשנה הבאה.

החפץ חיים אומר, שגם על המתים ה' זוכר, וגם למתים נוספות כל שנה זכויות או חובות. אם אדם השאיר בנים ותלמידים שהולכים בדרך ה', נוספות לו זכויות, ואם השאיר בנים ותלמידים שהולכים בדרך לא טובה, נוספות לו חובות בכל שנה. משה רבינו, כל הזכויות שלנו נוספות למשה רבינו בכל שנה. זה יום הזכרון המעורר את הזכרונות של כל הדברים.

אבל הקב"ה רב חסד. הוא זוכר לטובה, ולרעה הוא כביכול לא זוכר. כלומר עושה את עצמו כאילו לא זוכר. חז"ל אמרו: "גם אלה תשפחנה וְאֵנֶכִי לֹא אֶשְׁפַּחֶךָ" (ישעיהו מט, טו). גם אלה תשפחנה - זה מעשה העגל, שישאל אמרו "אלה אלהיך ישראל". את זה הקב"ה ישכח לנו כשנהיה בסדר. וְאֵנֶכִי לֹא אֶשְׁפַּחֶךָ - זה מעשה סיני, שם קיבלנו "אנכי ה' אלקיך", את זה ה' לא ישכח לנו, כי זה זכרון לטובה (ברכות לב, ב). אז ודאי שכדאי שה' יזכור לנו זכויות. מה שאדם עושה ה' זוכר לטובה. אמנם כל זמן הגלות נאמר על מעשה העגל "וְיָבוֹם פְּקָדֵי וּפְקָדֵי עֲלֵהֶם חֲטָאתָם" (שמות לב, לד), "תמיד תמיד כשאפקוד עליהם עונותיהם, ופקדתי עליהם מעט מן העון הזה" (רש"י שם), אבל לעתיד לבוא, כשיתוקן החטא הזה לגמרי - "גם אלה תשכחנה". החטא הזה לא יזכר עוד (מהרש"א ברכות שם).

עצה להנצל מגזירות קשות (ל"ע)

גם כשנגזר על אדם עונש חומר ח"ו, לפעמים יש עצה להנצל מהגזירה. בני עלי נענשו בעונש חמור מאד. אמנם הגמרא אומרת

"כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה" (שבת נה, ב), כי לא חטאו בחטא החמור של עריות כפי שנראה מפשוטו של מקרא, אלא בחטא קל הרבה יותר, (ורק לרום מעלתם נחשב להם הדבר כאילו חטאו בעריות ממש), אבל העונש שנגזר עליהם היה חמור ביותר - "לא יהיה זקן בְּבֵיתְךָ כָּל הַיָּמִים... וְכָל מְרֵבִית בֵּיתְךָ יָמוּתוּ אֲנָשִׁים..." (שמו"א ב, לב). כלומר, בני שמונה עשרה (ר"ה יח, א). בגמרא מובא מעשה במשפחה שחיה בתקופתו של רבי יוחנן בן זכאי, כאלף שנה לאחר תקופתו של עלי, ובניה היו מתים צעירים מאד, רק מפני שהיו מבית עלי (ר"ה שם).

מאוחר יותר מנבא שמואל בשם ה', ואומר: "לְכֵן נִשְׁבַּעְתִּי לְבֵית עֲלִי, אִם יִתְפַּכֵּר עֲוֹן בֵּית עֲלִי בְּזַבְחַ וּבְמִנְחָה עַד עוֹלָם" (שם ג, ד). כך שגם היום, אם ח"ו נהרג יהודי בפיגוע או באופן אחר, יתכן שזה לא בגלל עבירה שעשה, אלא רק מפני שהוא מבית עלי, שנגזר עליהם למות צעירים.

ובכל זאת חז"ל אומרים, שהתעסקות בתורה ובגמילות חסדים יכולה להגן על צאצאי עלי מן הגזירה הנוראה שנגזרה עליהם (ר"ה יח, א), ולדעת הירושלמי גם תפילה יכולה להגן עליהם (יר"ו שם פ"ב ה"ה). הגמרא מספרת, שאביי ורבא היו מבית עלי, והיו אמורים משום כך למות צעירים מאד, אך זכות התורה וגמילות חסדים שעסקו בהם הצילה אותם שלא ימותו בגיל צעיר מאד, אלא בגיל מבוגר יותר (שם). אמנם כל יהודי צריך לעסוק בתורה ובגמילות חסדים, אבל לבית עלי זה דרוש יותר, כדי להגן עליהם מהגזירה של בית עלי. בלי זכויות מיוחדות של תורה או תפילה או גמילות חסדים - מתקיימת בהם לעולם הגזירה של "לא יהיה זקן בְּבֵיתְךָ כָּל הַיָּמִים... וְכָל מְרֵבִית בֵּיתְךָ יָמוּתוּ אֲנָשִׁים...". הרי שתורה ותפילה וגמילות חסדים יכולים להציל גם מגזירות קשות.

ענינה של זכות אבות

עוד עצה להנצל מן הדין - להשתמש בזכות אבות. זכות אברהם יצחק ויעקב, וגם של צדיקים אחרים שאנו אומרים עליהם "זכותם יגן עלינו". אבל בודאי שגם זכות אבות יכולה להגן עלינו.

מהו ענינה של זכות אבות, שאנו מזכירים אותה כל כך הרבה בתפלה, ומבקשים בגללה מהקב"ה לרחם עלינו? אם אברהם יצחק ויעקב היו צדיקים, למה שיתחשבו עמנו בדין וירחמו עלינו בגלל זה? הסביר הגה"צ רבי א"א דסלר זצ"ל, ואמר כך: לא בגלל "זכות אבות" אנו מבקשים מהקב"ה שירחם עלינו, אלא בגלל "זכות אבות". כלומר: משהו מזכות הנפש של האבות הקדושים, מאהבת החדש של אברהם, ממסירות הנפש על קידוש השם של יצחק אבינו ומאהבת התורה של יעקב, עבר אלינו בירושה, ובזכות זה אנו מבקשים מהקב"ה לרחם עלינו¹ (עי' מכתב מאליהו ח"א עמ' 8-14).

ואולם, "זכות אבות" לכשעצמה אינה מספיקה. צריך שנשתדל גם ללכת בדרכי אבותינו, לטפח בתוכנו את המידות הטובות שקבלנו מהם בירושה, ורק אז יש תקוה שזכות זו תעמוד לנו בדין. אם חלילה לא נעשה כן, ולא נטפח בתוכנו את המידות הטובות של

מרוכה מאד. הקב"ה מרחיב את הפתח הקטן שעשינו בלי שום יחס לעבודתנו. מפתח קטן כחודה של מחט, עד פתח שעגלות וקרוניות יכולות להכנס בו.

הימים האלה, ימי אלול, הם ימים של "אני לדודי ודודי לי". אם "אני לדודי", אז יהיה גם "דודי לי"; וכפי שראינו, "דודי לי" הוא לאין שיעור יותר ממה ש"אני לדודי". אבל אם אין כלל "אני לדודי", אז גם לא יהיה "דודי לי". יש לנו הבחירה בדבר הזה, להתעורר להתקרב לקב"ה. שיום הזכרון יהיה יום של זכרונות טובים, ולא ח"ו להפך.

ה' צֶלְףָּה עַל יַד יְמִינָךְ

כפי שהזכרנו, מעט התעוררות לתשובה, מעניקה כבר לשב סיעתא דשמיא מרובה. מאידך, ללא שום השתדלות של תשובה מצד האדם - אין שום ויתורים מצדו ית'. חז"ל אמרו, "כל האומר הקב"ה נתן הוא - יִתְּרוֹ חַיִּיו" (ב"ק ג, א). כלומר, מי שחושב שיש ויתור אצל הקב"ה - הקב"ה אכן ינהג איתו במידה של "יִתְּרוֹנוֹ", ויִתְּרֵהוּ עַל הַחַיִּים שֶׁלוֹ ח"ו. למה? כי יש חסד אצל הקב"ה, ויש רחמים, ויש הנהגות אחרות, אבל סתם ויתור - אין⁷. כי ויתור הוא הפך המשפט, והכל הרי צריך להיות במשפט - "כִּי כָּל דְּרָכָיו מְשֻׁפָּט" (דברים לב, ד).

אלא שאם אדם בעצמו ותרן, אז גם המשפט מחייב שיִתְּרוֹ לוֹ!⁸ ולכן, אם אדם מתנהג עם חברו במידות של ויתור ורחמנות, גם הקב"ה מתנהג איתו במידות אלה. הפסוק הרי אומר, "ה' צֶלְףָּה עַל יַד יְמִינָךְ" (תהלים קכא, ה). מה פירוש "ה' צֶלְףָּה"? בפשטות הכונה היא, שה' מגן עליך מכל רע, כמו שהצל מגן מן השמש. אבל חז"ל אמרו⁹, שהפונה היא שהקב"ה נוהג עמך כמו צל. כיצד מתנהג הצל? אדם מרים את ידו - הצל מרים את ידו. אדם מוריד את ידו - גם הצל מוריד את ידו. איך שאדם מתנהג, כך מתנהג הצל, וכך כביכול מתנהג גם הקב"ה עם האדם. זהו "ה' צֶלְףָּה עַל יַד יְמִינָךְ". אדם צריך א"כ להרגיל את עצמו במידות האהבה והחסד והרחמנות, ואז גם הקב"ה יתנהג איתו במידות האלה. בלי זה, קשה מאד לעבור את הדין בשלום.

הגמרא אומרת: "אַל תִּתְּמִינוּ בְּרַעַי, אֶל תִּבְטְחוּ בְּאַלְפֵיךָ" (מיכה ז, ה). אַל תִּתְּמִינוּ בְּרַעַי - זה יצר הרע, שמתנהג איתך כאילו הוא רַעַךְ הַרוּצָה בַטּוֹבְתְךָ, ומפתה אותך לומר: "נו, הקב"ה בטח יסלח לך. לא צריך לחשוש מן החטא". אל תאמינו לו בדבר הזה! ואל תבטחו באלוף - זה הקב"ה, שנאמר עליו: "אַלְפֵיךָ נִעְרִי אֶתְּהָ" (ירמיהו ג, ד). אל תבטחו בו שימחל. כי הקב"ה לא ימחל בלי סיבה. אם תשוב בתשובה, הוא ימחל. אבל סתם כך, הקב"ה לא ימחל ולא יוותר.

למה נהגו לומר "כל נדרי" זוקא ביום הכפורים?

תשובה מאהבה הופכת זדונות לזכויות (יומא פו, ב). איך זה יתכן? אם אדם עבר עבירה, איך היא נהפכת לזכות? אלא כיון שמתוך העבירה ומחמתה הוא הגיע לחרטה עמוקה, להבין שכל מה שהוא עושה נגד רצון ה' זה לא שוה לו, והדבר היחיד שטוב לעשות זה רצון ה', א"כ החטא והתשובה הם שהביאו אותו להכרת ה' ולא הבתו - לכן התשובה הופכת את החטא לזכות, כי דוקא ע"י העבירה הוא הגיע לאהבת ה'.

לעומת זאת, בתשובה מיראה - הזדונות נהפכות לשגגות (שם). למה? כי זו שגגה. אם היתה לי אז אותה יראה שיש לי עכשיו, לא הייתי חוטא. לו הייתי שם לב אז, כמה גדולה התביעה עלי, ואיזה דין צפוי לי, ודאי לא הייתי מזיד לחטוא. אז זדונות נעשות כשגגות. ובכל זאת, איך יתכן לשנות את העבר? להפוך עברה למצוה, או

אבותינו הקדושים - לא תשאר בידינו זכות אבותינו, וממילא גם לא זכותם². אדרבה, זכות אבותינו תהפוך לנו אז לרועץ ולמקטרג ח"ו, כאותו גנב שהובא בפני שופט, ושאל אותו השופט: "מה יש לך לומר להגנתך"? אמר הגנב: "אבי היה אדם ישר!" אמר לו השופט: "אם כך, הרי שיש להחמיר בדיןך עוד יותר! בשלמא אם אביך היה גנב, היה מקום להתחשב בך, שכן לא ראית מימך דרך אחרת. אבל אם אביך היה אדם ישר, וחינך גם אותך להיות אדם ישר, למה נהיית גנב?... "זכות אבות" הופכת א"כ להיות קטגור לאדם שאיננו ממשיך ללכת בדרכים הטובות שהלכו בהן אבותיו³.

אומרים על החפץ חיים "זכותו יגן עלינו". אם אתה הולך בדרכו של החפץ חיים, נזהר מלדבר לשון הרע, ומשתדל לקיים כל מה שכתוב במשנה ברורה, אז זכותו של החפץ חיים תגן עליך. אבל אם מישהו מדבר לשון הרע, ולא מקיים את המשנה ברורה, אז קשה לחשוב שזכותו של החפץ חיים תגן עליו. תלוי בך, עד כמה הזכויות של החפץ חיים יגנו עליך.

אנו אומרים הרי בברכת "זכרונות" של ראש השנה: "כי זוכר כל הנשכחות אתה הוא מעולם, ועקדת יצחק לזרעו היום תזכור". יש מהפוסקים שכתבו, ש"זרעו" של יצחק הרי הוא כולל גם את עשו, ולכן יש לומר "ועקדת יצחק לזרעו של יעקב היום תזכור", כדי שבקשנתו לא תכלול גם את עשו⁴, ונמצינו מתפללים שגם עשו וזרעו יהנו מזכות העקדה⁵ (מג"א סי' תקצ"א סק"ח בשם מהרי"ל, וט"ז שם סק"ג בשם בעל הפרדס). ואולם מו"ר הגרש"ז אויערבאך זצ"ל אמר, שאין צורך בתוספת הזו, ואפשר לבקש שגם לעשו יזכור הקב"ה את העקדה. ליעקב וזרעו יזכור הקב"ה שהם ממשיכים בדרך אבותיהם, ואילו לעשו וזרעו יזכור הקב"ה שהם אינם ממשיכים בדרך אבותיהם. אותו דבר עצמו שהוא זכות בשבילנו, הוא קטרוג בשבילם⁶. אמנם לפי אלה שגורסים "היום ברחמים תזכור" אי אפשר לכוין כפי שהציע הגרש"ז זצ"ל, אבל אם אומרים רק "היום תזכור", שייך באמת לכוין כך. זכור ליעקב "שהוא לבדו זרעו של אברהם המחזיק בדתו ובדרכו הישרה" (רמב"ם הלכ' מלכים פ"י ה"ז), וזכור לעשו שהוא סטה לחלוטין מדרך האבות.

אם אני לדודי - רק אז דודי לי

הקב"ה רב חסד. מעט התעוררות לתשובה - והקב"ה כבר מקבל אותה. אבל מה? - ההתחלה צריכה לבוא מאיתנו. חז"ל אומרים, "אמר הקב"ה לישראל: בְּנֵי, פְתָחוּ לִי פֶתַח אֶחָד שֶׁל תְּשׁוּבָה כַחֲדָה שֶׁל מַחֵט, וְאֲנִי פּוֹתַח לָכֶם פִּתְחִים שִׁיְהִיו עֵגְלוֹת וְקִרְוֵנוֹת נִכְנָסוֹת בּוֹ!" (שה"ש רבה ה, ב) כלומר, כדי להצליח בעבודת התשובה, על האדם לפתוח פתח כלשהו מצדו, לנסות להתקרב בכוחות עצמו אל ה'. אחרי שיעשה כך, הקב"ה יקל עליו את העבודה, ויזכה לסייעתא דשמיא מרובה. אבל את ההתחלה הקשה - צריך האדם לעשות בעצמו. הבעל שם טוב הקדוש הוסיף בזה תנאי ואמר, שעל הפתח הקטן שעושה האדם, להיות מְפוֹלֵשׁ מְעַבְרָה לְעַבְרַת עַד חִלּוֹל הַלֵּב. כלומר: פתח גמור, מתחילה ועד סוף, ולא רק תחילתו של פתח, שבזה עדין לא זוכים לסייעתא דשמיא רבה כל כך, שיפתחו לו פתחים שיהיו עגלות וקרונות נכנסות בהם ("פרי צדיק" פרשת תצוה אות ז' ופרשת ואתחנן אות ה'). אבל כשפותחים באמת פתח אחד קטן כזה, כשבדבר אחד קטן עושים תשובה גמורה ומוחלטת, אז זוכים לסייעתא דשמיא

שיעזוב החוטא חטאו, ויסירו ממחשבתו, ויתנחם על שעבר, ועוד (עי' שם), אבל תנאי אחד חשוב הוא, ש"יעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם".

והנה, במחזורים שלנו לא מופיע משפט כזה, "אתה ה' עדי, שלא אשוב לחטא הזה לעולם", או משפט דומה לזה. אנו מתנדים ביום הכפורים, מביעים חרטה על מעשינו הרעים, אומרים שכל מה שחטאנו "לא שָׁוָה לנו" ולא הועיל לנו במאומה, אבל להעיד עלינו את יודע התעלומות, שלא נשוב עוד לחטאינו לעולם - זה איננו עושים. למה? מדוע איננו מעידים עלינו את יודע התעלומות, שלא נשוב לחטאינו לעולם?

חושבני שהסיבה לזה היא פשוטה: בכַּנְנָה תחילה איננו אומרים כך. שכן מי מאיתנו יכול להעיד עליו את יודע התעלומות, שלא יחטא עוד לעולם? בשלמא אדם שאכל פעם נבלה להכעיס ח"ו - יכול לקוות שבע"ה לא יעשה עוד כך לעולם. אבל על ביטול תורה, למשל, מי יכול להעיד עליו את יודע התעלומות, שלא יחטא בזה שוב לעולם? וכן חטאים אחרים, כגון: ביטול אהבת ה', יראת ה', אהבת ישראל, אהבת חסד, קשה מאד להבטיח שלא נכשל בהם שוב בעתיד, כפי שנכשלנו בהם עד היום. לכן איננו מעידים עלינו ביה"כ את יודע התעלומות, שלא נשוב עוד לחטאינו. מה שאנו כן אומרים במקום זה הוא - "יהי רצון מלפניך ה' אֱלֹהֵי וְאֱלֹהֵי אבותי שלא אחטא עוד". אנו מבקשים מה' שיעזור לנו שלא נחטא עוד, וגם בוידוי חושבני שראוי להזכיר את זה. כל אחד שיוודע בעצמו שביטל תורה, צריך לומר בוידוי שביטל תורה, וכן מצוות תמידיות כאהבת ה', יראת ה', דבקות בה', צריך לכאורה להתנדוד עליהן. אבל "אני מעיד עלי את הקב"ה שלא אחטא עוד" - זה איננו אומרים. אפשר רק לקוות ולהתפלל לכך, אבל לומר שתמיד נהיה נקיים, חושבני שאיננו יכולים. התשובה שאנו עושים, איננה מספיקה כדי לומר דבר כזה.¹²

אם אין בכח תשובתנו להגיע למצב שנוכל להעיד עלינו את יודע התעלומות שלא נשוב לחטא לעולם, מהי העבודה המתאימה לנו בחודש אלול? למה עלינו לשאוף ולחתור? - העבודה המתאימה לנו היא, קודם כל, לשנות את הכיוון; כמו שהסביר מורי ורבי הגה"צ רא"א דסלר זצ"ל, שאם אדם נוסע מירושלים לבני ברק ונזכר שבעצם עליו להיות בירושלים, הדבר הראשון שעליו לעשות, הוא לשנות את הכיוון. אחרי ששינה את הכיוון, כבר לא כל כך חשוב באיזו מהירות הוא נוסע, לאט או מהר, כי בכל אופן - בסופו של דבר הוא יגיע בחזרה לירושלים. אבל הדבר ההכרחי הראשון הוא, שיהפוך את כיוון הנסיעה, ויתחיל ליסוע לכיוון הנכון. זה מה שצריך לעשות באלול. לשנות את כיוון הנסיעה! שנהיה בכיוון עליה, לא בכיוון ירידה. שנהיה בכיוון של התקרבות לקב"ה, התקרבות לתלמוד תורה ולשמירת מצוות, לאהבת ה' וליראת ה'. לשמוח בתורה, להרגיש טוב עם התורה, וללמוד מתוך אהבה. אם נשנה את כיוון הנסיעה, ונשנה את את עצמנו לטובה, נזכה בשכר זה לשוב בתשובה שלמה, עד לגאולה השלמה במהרה בימינו, אמן.

השיחה נערכה לפי הבנתו של העורך,
וכל טעות או חסרון (אם ישנם) יש לתלות בעורך בלבד.

מזיד לשוגג? - זה מה שמיוחד בתשובה. היא פועלת למפרע. אתמול חטאתי, והיום אני מתקן את האתמול. בכל שאר עניני התורה אי אפשר לפעול למפרע. לקדש אשה - אפשר רק מכאן להבא. אי אפשר לקדשה כך שתהיה מקודשת מאתמול. גם למכור בית אפשר רק מכאן ולהבא. אי אפשר למכרו כך, שהמכר יחול מאתמול. לעומת זאת, בתשובה - אנו פועלים למפרע! איך זה יתכן? - כי דוקא במסגרת הזמן אדם יכול לפעול רק מכאן ולהבא. אבל תשובה היא מהדברים שנבראו קודם בריאת העולם (פסחים נד, א), ועוד קודם שנברא הזמן, ולכן היא מעל הזמן, ופועלת בלי להיות כבולה למימד הזמן.

אולי זה הטעם, למה מתחילים את תפלות יום הכיפורים עם "כל נדרי". "כל נדרי" זו התרת נדרים. מה זה שייך ליום הכיפורים? אמנם בראשונים נתבאר שתיקנו להתיר נדרים ביום הכפורים כי אז כולם נמצאים בבית הכנסת, ואפשר להתיר נדרים לכולם¹⁰, אבל חשבתי, שאולי מותר לומר עוד טעם. והוא, שיש יסוד משותף להתרת נדרים ולתשובה. והיסוד המשותף הוא, ששניהם פועלים מעל למסגרת הזמן, וכח זה הוא מיוחד ליום הכיפורים. הפסוק אומר, "יָמִים יִצְרוּ, וְלֹא אָחָד בָּקָהָם" (תהלים קלט, טז), ולפי אחת הדעות בחז"ל ה"אחד" הוזה הוא יום הכפורים (עי' רש"י שם בסוף דבריו). הכתיב הוא "לא", באל"ף, והקרי הוא "לו", בוי"ו. כי היום הזה הוא מיוחד לה' ית', "וְלֹא - אָחָד בָּקָהָם". יום אחד ומיוחד שמויעד להתקרב בו אל ה'. אבל גם לכתיב יש משמעות. "יָמִים יִצְרוּ, וְלֹא אָחָד בָּקָהָם". יש יום אחד בכל הימים, שהוא בבחינת "לא". בבחינת אין. יום שהוא למעלה מן הזמן, ואינו עומד בסדר אחד עם שאר הימים. לכן, זהו היום המתאים לפעול בו על העבר, כי הוא כביכול מעל מסגרת הזמן, ולכן אפשר לפעול ממנו גם נגד כיוון הזרימה של הזמן. לפעול היום על מה שהיה אתמול, וגם קודם אתמול. לכן יום זה מיועד לתשובה, וגם התרת נדרים מתאימה ליום הזה. אמנם גם בשאר ימות השנה אפשר לעשות תשובה ולהתיר נדרים, אבל הזמן המסוגל לענינים אלו מעצם הוא יום הכפורים. אולי משום כך נהגו לומר "כל נדרי" דוקא ביום הכפורים, שהוא יום תשובה ומחילת עוונות, מפני שבשני הענינים האלה - תשובה והתרת נדרים - אנו פועלים מעל למסגרת הזמן, ומשנים את העבר. אמנם בהתרת נדרים האחרונים מבארים שא"א באמת לשנות את העבר, ורק לענין מכאן ולהבא אנו אומרים שהנדר כביכול נעקר למפרע, וכאילו לא היה כאן נדר מעולם (עי' שערי יושר ש"ב פ"ט ד"ה ועתה), אבל בתשובה העבר אכן משתנה לחלוטין, והעבירות יכולות ממש להפך לזכויות, אם עושים תשובה מאהבה.

מדוע איננו עושים תשובה כפי שכתב הרמב"ם?

כפי שהזכרנו, כדי להצליח בעבודת התשובה, על השב לפתוח פתח כלשהו מצדו, ועל פתח זה להיות פתח גמור. דהיינו, שבדבר אחד קטן יעשה תשובה גמורה ומוחלטת. איך נראה פתח כזה? מה מגדיר אותו כפתח גמור? - אומר הרמב"ם, שהשב בתשובה צריך ש"יעיד עליו יודע תעלומות"¹¹ שלא ישוב לזה החטא לעולם" (הלכ' תשובה פ"ב ה"ב). כלומר, שיאמר לה': "אתה עדי, שלא אשוב לחטא הזה לעולם"! כמובן, זה עוד לא הכל, וישנם פרטים נוספים במעשה התשובה, והם:

1. וכן באר ה"בית הלוי" (סוף פרשת וירא). ובאר דזהו שאנו אומרים "מה יפה ירושתנו", והיינו דנשאר לנו בירושה מעט מהמידות הטובות של אבותינו הקדושים.
2. וצ"ע לפ"ז מה שכתב רש"י, שלעמלק יש זכות אבות (עי' רש"י תהלים פ, יד).
3. וכמו שכתב השל"ה (תורה שבכתב, סוף פר' בחוקותי): "וְיִכְרְתִי אֶת בְּרִיתִי יַעֲקֹב וְאֶף אֶת בְּרִיתִי יִצְחָק וכו' (ויקרא כו, מב). וקשה: הרי זה הפסוק הוא של נחמה, ועדין לא גמר הקללות, ואיך הפסיק בפסוק של נחמה בתוך הקללות? וקבלתי, כי אף זה הפסוק הוא מתוכחת מוסר. כי אינו דומה רשע בן רשע החוטא, לרשע בן צדיק. כי הרשע בן צדיק עונשו מרובה, שראה אביו מתנהג בחסידות והוא אין מנהג אבותיו בידו... על זה אמר אני אזכור לך אלו הדברים לכף חובה, שאתה מזרע אבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב, וגם "וְהָאָרֶץ אֲזָפְרָ" (שם), כי נתתי לך ארץ ישראל שאוירא דא"י מחכים, ועל כל זאת לא הלכת בדרך ישר". עכ"ל. ועי' בגמ' (מנחות נג, א), שרב פרידא קילל את מי שהוא בר אבהן ולא בר אוריין (כלומר, שאבותיו תלמידי חכמים גדולים, והוא לא), מפני שהיה לו ממי ללמוד, ולא למד, וזה חמור יותר ממי שאינו בר אבהן ואינו לומד (עי' מהרש"א שם).
4. דהגם שְׁעִשׂוּ הוֹפְקֵה מִלְהֶקְרָא זָרְעוֹ שֶׁל אַבְרָהָם - שהרי הקב"ה אמר לאברהם: "פִּי בְּיָצֵקְךָ יִקְרָא לְךָ יִרְעֵ" (בראשית כא, יב), "ביצחק" ולא כל יצחק (נדרים לא, א), ובא להוציא את עשו מלהקרא זרעו של אברהם - אך עדין לא נאמרה כאן הפקעה שעשו אינו נחשב זרעו של יצחק (כן דעת מהרי"ל).
5. אבל המג"א נקט, דמדקאמר רחמנא ליצחק "פִּי לְךָ וְלְיָצֵקְךָ אֶתְּן אֶת כָּל הָאָרֶץ הַזֹּאת" (בראשית כו, ג) ולעשו לא נתן מהן כלום - שמע מינה שעשו הופקע גם מלהקרא זרעו של יצחק, וממילא א"צ לומר "לזרעו של יעקב", דגם זרעו של יצחק לא כולל את עשו (הובא במשנ"ב סי' תקצ"א ס"ק י"ב ובשעה"צ שם סק"ח). ואחרים כתבו, דאף אם נקוט כמהרי"ל, דעשו הופקע רק מלהקרא זרעו של אברהם אך לא הופקע מלהקרא זרעו של יצחק, מ"מ א"צ לומר בתפלה "לזרעו של יעקב", כיון שמה שאנו אומרים "ועקדת יצחק לזרעו היום תזכור" אין הכונה לזרעו של יצחק, אלא לזרעו של אברהם, שעליו מדברת הברכה ("וזכור לנו ה' אלקינו... את השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המורייה, ותראה לפניך עקדה שעקד אברהם... וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם"), וא"כ אין עשו בכלל, שהרי הופקע מלהקרא זרעו של אברהם, וכנ"ל.
6. וכעין זה אמרו במדרש: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב: אֲלֵקִי אָבִי אֲבָרְכֶם וְאֵלֵקִי אָבִי יִצְחָק וכו' הַצִּילֵנִי נָא מִיַּד אֲחֵי מִיַּד עֵשָׂו וכו' (בראשית לב, י-יב). הא לעשו לא? אלא הבוחר בדרכיהם והעושה כמעשיהם - אני מתקיים עלי. [אבל] מי שאינו בוחר בדרכיהם ואינו עושה כמעשיהם - איני מתקיים עליו" (ב"ר עו, ד). כלומר, המדרש מקשה, איך מתפלל יעקב להנצל מְעֵשׂוּ בזכות אברהם ויצחק אבותיו? והרי גם לעשו עומדת זכות זו, שהרי אברהם ויצחק הם גם אבותיו! ומתוך המדרש, שאין זכות האבות עומדת אלא למי שבוחר בדרכיהם ועושה כמעשיהם, אבל מי שאינו בוחר בדרכיהם ולא עושה כמעשיהם - אין זכות האבות עומדת לו. [אלא שבדברי הגרש"א המובאים כאן מבואר חידוש גדול יותר, שלא רק שזכות האבות אינה מועילה למי שאינו הולך בדרכיהם, אלא יותר מכך - היא עומדת לו לרועץ. ועי' מקור לכך לעיל בהערה 3].
7. לכן, בפסליחות (למנהג בני אשכנז) מקדימים לומר "א-ל ארך אפים" קודם "א-ל מלך יושב על כסא רחמים". כי מידת הרחמים יסודה במידת ארך אפים; דמשום שה' מאריך אף, לכן הוא מרחם שלא להעניש מיד, אלא ממתין לחוטא שיעשה תשובה (ואם לא יעשה תשובה - יענישו לבסוף). אבל סתם רחמים - ליכא, דזהו כבר בכלל "כל האומר הקב"ה ותרין" וכו'.
8. "כי הקב"ה מורד מדה כנגד מדה, ומי שמרחם ועושה חסד עם הבריות, גם הוא בדינו ירחמוהו וימחלו לו עוונותיו בחסד, שהרי מחילה זו דין הוא, כיון שהיא מדה כנגד מדתו" (מסילת ישרים פי"ט, ע"ש באורך).
9. כן הביאו השל"ה ("תולדות אדם", תחילת "שער הגדול") ו"נפש החיים" (שער א' פ"ז) ורבי צדוק הכהן מלובלין ("פוקד עקרים" אות ג') בשם המדרש. ולא נודע מקומו.
10. כן כתב בשבלי הלקט: "מה שתקנו לומר כך ביום הכיפורים ולא בראש השנה... משום דיום הכיפורים ביטול מלאכה, ואיכא כינופיא טובא" (שבלי הלקט סי' שי"ז). וזה על דרך הפשט. אבל נאמרו עוד הרבה טעמים נשגבים וסודות נוראים על אמירת "כל נדרי" בליל יוה"כ.
11. לכן נאמר "יודע תעלומות", ולא "יודע עתידות". כי אין התשובה תלויה בעתיד - האם ישוב ויחטא בעתיד או לא - אלא בהווה, האם בשעת התשובה הוא במצב של "לא ישוב לזה החטא לעולם". ומי שנתעלה בשעת התשובה למצב רוחני כזה, שאילו היו "מקפידים" ומשמרים את מדרגתו הרוחנית היה עומד בעתיד בנסיונות בהם נכשל בעבר - הרי זו תשובה גמורה. ואע"פ שבמשך הזמן "נפול" ממדרגתו ואף שב חטא, אין זו ראייה שמעיקרא לא היתה תשובתו תשובה גמורה, אם אכן לפי מדרגתו בשעת התשובה לא היה שונה במשובתו (כוכבי אור להגרי"ל בלאזער זצ"ל סי' ד'; שיחות מוסר להגר"ח שמואלביץ זצ"ל תשל"א מאמר י"ד).
12. ואע"פ כן, למרות שתשובה שלמה מתקיימת רק ע"י חרטה ועזיבת החטא באופן שלא ישוב אליו לעולם (כמבואר ברמב"ם המובא כאן למעלה) - כבר כתב המבי"ט, שתשובה איננה כשאר המצוות, שהעושה רק חלק מן המצוה, כגון שעשה ציצית בג' כנפות בלבד, אין לו אפילו חלק ממשכר המצוה, וכאילו לא עשה כלום. דתשובה, "גם כי איננה שלמה עד שתהיה בחרטה לשעבר ועזיבת החטא לעתיד, עם כל זה, החרטה לבד בלי עזיבת החטא מועיל קצת" ("בית אלקים" להמבי"ט, שער התשובה אות י"ב, ע"ש). [וכן כתב הגר"י מסלנט זצ"ל: "כי יום הכיפורים מכפר עם התשובה, היא עזיבת החטא - אכן גם המעט טוב מאד, לראות לכל הפחות שתהיה איזו קבלה על להבא ביום הכיפורים" ("אור ישראל" אגרת ז', ד"ה יוה"כ)].
- ובאמת, זהו תוכנה של מידת "נקה" - האחרונה ב"ג מידות הרחמים, שאנו מבקשים מהקב"ה להתנהג עמנו בהן ביום הכיפורים. דהנה איתא בגמרא: "רבי אלעזר אומר, אי אפשר לומר 'נקה', שכבר נאמר 'לא ינקה'; ואי אפשר לומר 'לא ינקה', שכבר נאמר 'נקה'. הא כיצד? - מנקה הוא לְשָׁבִין, ואינו מנקה לשאינן שָׁבִין" (יומא פו, א). והקשה המהר"ל (נתיב התשובה פ"ו), הרי כבר מנה הפסוק במידות הרחמים - ה' ה'; שהכונה בזה היא, "אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה" (כמבואר במס' ר"ה יז, ב), וא"כ מה התוספת במידת "נקה"? ותירץ, דהמידה של "אני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה" נהגת במי שעשה תשובה על כל חטאיו, עד שהוא כצדיק גמור כמו שהיה קודם שחטא [שהרי השם השני שווה לשם הראשון - ה' ה' - ועל כרחק שאין מידה זו פועלת, אלא על מי שמצבו הוא כשל זה שהמידה הראשונה פועלת עליו, היינו - שהוא נקי בלא חטא. ועל כרחק שעשה תשובה על הכל]. אבל במידת "נקה" איכא חידוש יותר, והוא - שהוא ית' מוחל לאדם אפי' עשה תשובה רק על מקצת עבירות, ואותן הוא מנקה, ועל הקצת שלא עשה תשובה עליהן - אינו מנקה. ולפ"ז מידת "נקה" לא ינקה, מנקה הוא לְשָׁבִין ואינו מנקה לשאינן שָׁבִין, אינה מדברת בשני בני אדם דוקא, אלא אפי' באותו אדם עצמו. דבאותו אדם עצמו, הקב"ה מנקה את אותן עברות שעשה עליהן תשובה, בה שעשה שאינו מנקה את העברות שלא עשה עליהן תשובה. ואלו רחמים גדולים יותר, שהוא ית' מוחל וסולח לאדם אע"פ שלא שב בתשובה על הכל. ובדברי המבי"ט התחדש עוד, שלא רק באותו אדם עצמו, אלא גם באותה עברה עצמה, אם עשה עליה תשובה שאינה שלמה - חרטה בלי עזיבת החטא - גם זה מועיל קצת, והקב"ה מנקה אותו ממנה באופן חלקי. וזוהי מידת רחמים עוד יותר גדולה, שגם כשאין התשובה שלמה בשום עברה שעשה - מכל מקום, נקה לא ינקה. קצת מנקה, וקצת אינו מנקה, כפי מדרגת התשובה שעשה.